

УДК 911.6+911.5

“ОПІЛЛЯ” – СЛОВО, НАЗВА І ТЕРМІН

Б. Муха

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000, Україна
E-mail: pbmucha@yahoo.de*

Запропоновано розгляд його семантичного й ономастичного трактування топоніму “опілля”, а також сучасні тенденції його вживання. Ареал поширення топоніму використовують як аргумент давнього формування цього слова з призначенням для описової (географічної) характеристики території. Згодом це слово перетворилося на топонім і географічний термін. Наголошено на ландшафтно-типологічному значенні та вживанні цього слова.

Ключові слова: Опілля, регіон, зміст, застосування, лісостеп, ландшафт.

На географічних картах, у наукових географічних трактатах, у краєзнавчих працях, літературних творах, назвах товариств, в означенні прізвищ, а також у побутовому вжитку досить часто трапляється слово “опілля” і похідні від нього. Використання цього слова у різних значеннях є свідченням важливості його у житті людей певного регіону, про давність його застосування, про насиченість певними інформаційним мовним, історичним та географічним змістом і кодами.

Слово “опілля” має, мабуть, дуже давню історію та традицію на великій території, зокрема, в Польщі, Україні, Білорусії та Росії. Географічні назви з використанням слова “опілля” є переважно там, де природно поєднувалися лісові та трав’янисті рослинні формації, що були індикатором своєрідних комплексів четвертинних відкладів (лесоподібні суглинки), кліматичних умов (помірно-континентальний) та відповідних їм ґрунтів (сірі лісові), де поселялися трипільці, поляни чи древліани.

У Західній Україні слово “опілля” використовують переважно, як географічну назву західної частини Поділля, однак воно мало й інші значення, через що виникали і продовжують виникати наукові дискусії серед географів і топонімістів [2, 7-10, 14, 19, 21].

Останнім часом дискусії активізувались через намагання львівських етнографів надати **тільки одному регіону**, а саме – Опіллю західноpodільському – етнографічно зумовленого окреслення, виділення його як певного “фольклорного району” чи “етнокультурного ареалу” [5]. На це з позицій географічного детермінізму є всі підстави, бо згідно з причинно-наслідковими зумовленостями і природно сформованими взаємозв’язками певна первинна залежність між характером ландшафту і характером соціуму, що тут сформувався, повинна бути. Варто лише пам’ятати, що “свої опілля” є в Польщі, Білорусії, Росії, та й в Україні воно не єдине, і що в кожному з цих опіль виявляться етнографічні відмінності, а може, й типові спільності.

Додатковою причиною активізації дискусій щодо виокремлення Опілля у Західній Україні як окремого етнокультурного регіону з природними межами стало також

почуття місцевого патріотизму, звуженого до одного регіону. Гадаємо, що в цих почуттях також є природні причини. Окрім того, опільські землі родючіші порівняно з сусідніми регіонами, а тому забезпечували багатше життя своїм жителям.

На нашу думку, важливо виконати різнобічний аналіз проблеми використання топоніма “опілля”, у тому числі й з урахуванням результатів етнографічних пошуків, однак без відкидання географічних фактів поширення земель опільського типу з назвою “опілля” чи без неї, якщо з певних причин вони її втратили.

З огляду на сказане ми мали на меті дослідити ареал вживання цього слова як географічної назви на географічних картах; з’ясувати семантичне й етимологічне трактування та різні аспекти змісту цього слова і терміна; чіткіше означити доцільність уживання цього терміна в географічних дослідженнях, науковій літературі та як географічних назв.

Першим етапом дослідження було збирання матеріалів для аналізу терміна, і назви “опілля”. Для цього використано словники географічних назв, карти топографічні та загальногеографічні, краєзнавчу літературу, словники тлумачні та словники для перекладів, енциклопедії географічні та універсальні, словники топонімічні, інтернет-сторінки. Значну частку вихідних матеріалів становили наукові праці географів, які давали характеристику регіонів, що мають назву “опілля”.

Пізніші етапи нашої роботи стосувалися опрацювання зібраного матеріалу з метою виявити ареал його частого вжитку, семантику й ономастику цього слова, а також його географічний зміст, запропонувати свої висновки як результат дослідження цього терміна.

Поширення назви “опілля” на географічних картах. Назви, що мають слово “опілля”, трапляються на загальногеографічних картах (на відміну від інших джерел) не надто часто. На дрібномасштабних картах, в атласах ця назва записана так. А. Власна назва регіону (**Опілля**) – західної частини Подільської височини на південний схід від міста Львова. Б. назва міста **Ополе** в Польщі, яке нині виконує функції адміністративного центру воєводства **Опольського**. (Місто Ополе розташоване у долині р. Одра, на північний захід від давньої столиці Польщі – Кракова. В. Назва міста **Ополе Любельське**, також розташованого в Польщі на південний захід від м. Любліна та на південний схід від м. Вроцлава. Обидва міста з назвою Ополе є на широті близько 51 ° північної широти і приурочені до долин річок (Одра і Ходель, що недалеко від Вісли), які перетинають чи омивають височини. Г. За 40 км на південний схід від м. Ополе є містечко **Сгшельце Опольське**, розташоване на височинній поверхні. Д. Містечко **Радлув Опольське** також розташоване на височинній поверхні. Е. Село **Опільсько** в Сокальському районі за 6 км на захід від м. Сокаля (тут організована селянська спілка “Опілля”), приурочені до Сокальського пасма Волинської височини.

Пошук на сторінках Інтернету дав змогу виявити 16 тис. фактів уживання назви “Опілля” переважно як назв товариств, клубів, господарських спілок чи фірм тощо.

Семантичне трактування терміна “опілля” у довідковій літературі. У Географічній енциклопедії України, а також у Українській радянській енциклопедії (автором обох статей, очевидно, був К.І. Геренчук) **слово *опілля* потрактовано як термін з географічним змістом**, а саме “як давньоруську назву безлісних або малолісистих рівнинних територій з родючими ґрунтами в межах лісових зон. Їх кілька і вони *отримують до географічного епітета “опілля” ще й географічну прив’язку*“. Такі безлісі ділянки здавна використовували під орні землі (наприклад, Володимирське Опілля, Юр’ївське Опілля,

Касимівське Опілля серед хвойних та мішаних лісів Східноєвропейської рівнини, а Львівське Опілля – серед широколистяних лісів).

Інший варіант уживання – **як географічної назви регіону** (за К.І. Геренчуком), стосується регіону “західної частини Подільської височини в межах Львівської, Івано–Франківської і Тернопільської областей України з переважанням висот 350–400 м”. “Поверхня розчленована лівими притоками Дністра – Свіржем, Верещицею та ін. Поширені буково–дубові ліси на сірих опідзолених ґрунтах. Значні площі розорані” [13].

У топонімічному словнику–довіднику Української РСР, складеному М.Т. Янко, термін “опілля” також потрактовано як географічну назву. Це “підвищення Подільської височини, її найвища і найбільш розчленована частина. Розташоване між Золотою Липою і Верещицею. На півдні підходить до Дністра, а на півночі – до Гологір”.

Немає цього терміна в “Словнику–довіднику з фізичної географії” О.С. Баркова (1954), “Словнику географічних назв” М.С. Бондарського (1955), чотиримовному енциклопедичному словнику термінів з фізичної географії, складеному І.С. Щукіним (1980).

Етимологічне трактування назви і термін “Опілля”. У “Словнику–довіднику з фізичної географії”, складеному Ф.М. Мільковим (1960), термін “опілля” описано досить детально. **Етимологію** цього терміна автор вивів від слова “поле” і зазначає на його призначення для назв добре дренованих спокійних рівнин з родючими темноколірними ґрунтами на покривних і лесоподібних суглинках, що трапляються на півдні тайги і в мішаних лісах Руської рівнини. Завдяки родючим ґрунтам такі *опілля* давно і густо заселені, штучно позбавлені лісового покриву і майже повсюди розорані (типичним прикладом може слугувати відоме Володимирське Опілля на північний схід від Москви). Учений зазначив, що Г.І. Танфілєв та Л.С. Берг визнавали ландшафти, подібні до Володимирського Опілля, за острови доісторичного степу, які нині шезли через наступ лісу на степ. На додачу Ф.М. Мільков зробив власний висновок, що насправді Володимирське Опілля з його темноколірними ґрунтами і близькі до нього ландшафти є не реліктовими, а сучасними утвореннями, та що виникнення їх значно пов’язане з наявністю рівнинного рельєфу та карбонатних суглинків як материнських порід для місцевих ґрунтів [7].

У наведених аргументах ми вбачаємо ще один географічний аспект зацікавлення до опілля як до ймовірного *індикатора міграції природних зон*.

У топонімічному словнику–довіднику Української РСР, складеному М.Т. Янко, термін Опілля потрактовано як **місцевість, вільну від лісу**.

Дуже цікавою і важливою для означення досліджуваного терміна Опілля є велика стаття в Словнику народних географічних термінів Е.М. Мурзаєва (1984). Цей термін учений витлумачив як такий, який використовують для опису слабохвилястих рівнин, розчленованих глибоко врізаними долинами, які переважно межують з плоскими рівнинами, перебувають “біля краю поля”. Посилаючись на словник В.І. Даля, Е.М. Мурзаєв навів як аналогічний термін “*вспольє*”, а також ярославське слово “*ополок*” – лужок у лісі за полями [8]. Щодо визначення терміна, наведеного Ф.М. Мільковим, Е.М. Мурзаєв зазначив, що під таке визначення не підходять території Поділля з їхнім пересіченим рельєфом і значною лісистістю. Він наголосив, що опілля тут розташовані на межі лісової та лісостепової зон, і додав, що до цієї ж смуги приурочені й “полісся” – ще один термін, подібний за характером.

Перелік територій з назвою опілля за словником Е.М. Мурзаєва такий: Подільське Опілля, Чудське Опілля в басейні Оки біля Мурома, Касимівське Опілля в цьому ж

басейні, Суздальсько–Володимирське Опілля, Подільсько–Коломенське Опілля в Московській обл., Санчурське Опілля в Кіровській обл., Брянське Опілля, Юр’ївське Опілля в басейні Клязьми, Львівське Опілля. Сюди ж зачислено Опілля в Ленінградській обл., Ополь у Брестській обл., Опілля в Люблінському воєводстві Польщі.

Етимологію слова “опілля” Е.М. Мурзаєв пов’язав зі словом “поле”, що має спільність у багатьох індо-європейських мовах і походить від давньоруського “поль” – полий, відкритий, порожній. Подібні за звучанням слова (наприклад, палити), від яких пробують вивести етимологію опілля, на думку Е.М. Мурзаєва, з цим терміном не пов’язані.

Трапляються і досить несподівані трактування терміна “опілля”: за словником Й. Сташевського [21] – це старовинний термін, що означає “об’єднання значної кількості племен на прикордонному просторі землі з метою оборони”. Те саме знаходимо і в словнику В.А. Никонова (об’єднання племен для спільної оборони) [11].

Дуже цікавою частиною статті “Опілля” у словнику Е.М. Мурзаєва є фрагмент листа професора Львівського університету К.І. Геренчука до укладача, написаний під час формування словника. З огляду на цінність цього листа для львівських і „опільсько-подільських“ географів та рідкісність словника Е.М. Мурзаєва, процитуємо цей документ повністю (переклад): “Моя зацікавленість до проблеми опілля виникла на Західній Україні, де з часів польських істориків і географів закріпився термін “опілля” за лісистим і дуже горбистим ландшафтом, де ніяких полів у старину не було і не могло бути, де і нині ступінь лісистості перевищує 35 % . Я завжди був упевнений у тому, що “опілля” – старослов’янське слово, пов’язане з “поле”, а тут, під Львовом, мене здивувало, чому лісові, вкрай горбисті землі іменуються географами “опіллям”, а за ними це повторюють ботаніки, геологи і навіть історики. Висувається версія про “опілля”, як про острови лесоподібних суглинків, а отже, і відповідних їм ґрунтів, багатих на гумус і тому здавна придатних до землеробства. З цим я згідний, однак вважаю таку відповідь вузькою і неповною. Чому опілля завжди сусідять з крупними княжими і торговими містами? Чи не тому, що цим містам необхідні були опілля як сільськогосподарські продовольчі хінтерланди? (продовольчі тили. – Б.М.). Чи не входило до обов’язкових умов під час вибору місця для закладання града наявність зручного поля для вирощування хліба і вигодовування худоби, – поля, що мало ліпші для цієї мети землі: менш заліснені і більш урожайні, але не обов’язково чорноземні. Хто доставляв Великому Новгороду хліб? Невже привозили здалека? А Пскову? У Москву – я майже впевнений – його привозили з району Теплого Стану (цей регіон давно вже в межах Москви. – Б.М.), як у Володимир і Суздаль з Володимирського Опілля. А для Києва таким опіллям була чорноземна рівнина південніше Києва, яку київські географи назвали Київським плато (геоморфологічна назва), для Львова – також рівнина з темно-сірими опідзоленими ґрунтами – Львівське плато і т. д. Список цей можна було б продовжити, але, на жаль, назви цих опілля загубились, їх потрібно розшукувати, і, вважаю, що можна спробувати хоча б частину їх відновити. А може, не завжди поле рівнозначне опіллям?”

К.І. Геренчук, гадаємо, вловив ще один відтінок слова опілля – своєрідний атрибут у складі прилеглих до міста територій – полів. З огляду на це територію з полями біля міста називали опіллям міста – Києва, Галича, Володимира, Суздаля, Белза, Львова, Кракова, Рогатина, Теревовлі, Ходорова та ін.

Як бачимо, слово *опілля* поширене на значній території, заселеній переважно слов’янами, і має кілька означень.

Щодо етимології співзвучного слова *поле*, то воно однозначне, його використовують для опису відкритих територій, придатних для використання під рілля, пасовища, сіножаті.

Сьогодні трапляються такі поєднання слів, як льотне поле, льодове поле, сніжне поле і футбольне поле та ін. Усі вони означають рівні відкриті простори з якоюсь спеціалізацією вжитку. Дещо дисонансно звучать теперішні поєднання магнітне поле, гравітаційне поле, правове поле, поле дії, поле зору та інші подібні, де використовують образ поля як певного обмеженого простору.

Не зайвим буде також нагадати, що і в інших народів є подібні слова з близьким значенням. Наприклад, англійське слово "*open*" також має подібне трактування: *відкритий та відкритий простір* [1].

У словнику загальногеографічних термінів Л.Д. Стампа термін *open* – це: 1) отвір, порожнина, тріщина, негороджена земля; 2) відкрита тріщина. Голландський термін *polder* уживають для означення ділянок низьких територій, відгороджених дамбами від моря, озера чи ріки, який меліорують та використовують у сільському господарстві. Інше англійське слово *pale* трактують як межу, частину території у визначених межах, що підлягає певній юрисдикції. Той самий корінь має слово *paling* – *частокіл, огорожа*. В українській мові також використовують слово *паль* для означення дерев'яного загостреного кола, який вбивають у землю під час будівництва огорожі. Огороджену палями ділянку називають *опальованою*, що наближається до аспекту, виділеного К. Геренчуком, – оточення.

Споріднені українські слова *палити* – спалювати і *пал* – ділянка вигорілого лісу, також можна застосувати до пояснення терміна *опілля* як територій, приготовлених для використання під рільничі та інші сільськогосподарські угіддя шляхом випалювання в часи існування землеробської культури, яку називають підсічно-вогняним землеробством. Староукраїнське слово *опола*, знайдене нами у словнику Зенона Кузели і Я. Рудницького, перекладають як резервуар, оболонку, *опона* – як оболонку, покрив, обгортку, а *опинати* – обгортати [17].

Слова з коренем *пол*, як *полоти* (очищати від бур'яну), *поломити*, *поляна*, *ополонка*, *полонити* і навіть *полонина* та *планіна*, несуть інформацію про процес, стан чи явище очищення, оголення, відкритості, та обмежаності.

Висновком після розгляду етимології слова *опілля* може бути твердження про його тісний зв'язок зі словами *полий* і *поле*, що мають зміст відкритого (безліса поляна) простору з оточенням, обмежуванням або без нього. Роль меж для цих *полів* відіграла, ймовірно, стіна лісу, що утворилася внаслідок його *випалювання* й створення відкритої *поляни*, чи багатьох *полян*, які згодом перетворили у рільничі чи пасовищні *поля*. Території, на яких сформувалося багато таких відкритих чи обрамлених полів у межах заліснених просторів, ймовірно, і назвали *опіллям*. Найчастіше такі місця були вигідні для міст, тут і засновували міста.

Подібних назв не виявлено в степовій зоні, де територія відкрита всюди і явно придатна для рільництва. Немає їх і в межах тої частини лісової зони, де ліс росте повсюди і де конкурувати з лісом можуть тільки ті трави, які ростуть на болотах. Там більше поширений термін *полісся*. Обидва ці терміни властиві приміжєвій смузі між лісовою та степовою зонами, ближче до межі лісової зони.

На підставі аналізу картографічних матеріалів західних областей України за появою назв регіонів зі словом *опілля* можемо зазначити, що ця назва найчастіше зафіксована для західної частини Подільської височини. Використано її на тих картах, які видавали

науковці для географічних описів регіонів. Прикладом таких публікацій можуть бути праці С. Рудницького, зокрема, “Знадоби до морфології Подільського сточища Дністра”, де написано про Опілля, навіть про його приблизні межі, але й зауважено про “натягнутість” цього визначення.

Значного імпульсу в поширенні вживання назви “опілля” надали публікації П.М. Цися [18], М.М. Койнова [3, 4] та К.І. Геренчука [2, 12, 13], який прагнув відновити використання цього давнього терміна як такого, що несе широку географічну та історико-географічну інформацію. Завдяки К.І. Геренчуку у карті природних областей і районів з’явилися природна область Опілля і Розточчя та природні райони Рогатинське Опілля, Придністерське Опілля, Ходорівське Опілля, Львівське Опілля, Бурштинське Опілля і Галицьке Опілля.

Під час складання ландшафтної карти Львівської області ми також застосували подібне групування для ландшафтів і виділили опільську групу ландшафтів. Ця група об’єднала десять індивідуальних ландшафтів тільки в межах Львівської адміністративної області [9, 10, 19]. У цих працях згруповано не тільки регіони з назвою опілля, а й виділи рангу ландшафт, які за ознаками аналогічні до історичних Опіль.

Отже, назва конкретного регіону “опілля” з’являлася там, де через географічну специфіку регіону були *поля, обрамлені лісами*. Вони виникли тут як *наслідок природного генезису лісостепу* (полі місця, плями колишніх степів відповідають теперішнім плямам чорноземних ґрунтів), *а також унаслідок антропогенного перетворення* (на місці випалених широколистяних чи мішаних лісів з родючими ґрунтами були створені поляни і поля, а територія з такими полями могла отримати назву “опілля”). Найшвидше такі опілля формувалися біля міст, давніх адміністративних центрів, князівських міст, які, відповідно, виникали і розросталися на родючих землях з потенційно багатими полями та пасовищами і поблизу лісових мисливських угідь з запасами дерева для будівництва та опалення.

Назви з додатковою вказівкою на місце (Львівське Опілля чи Рогатинське Опілля) використовували там, де були подібні ландшафтні умови. Прив’язка до цих територій давніх міст свідчить лише про те, що саме ландшафтні умови були визначальними для заснування і розвитку цих міст. Густе заселення могло стати причиною створення певних об’єднань для оборони благодатного для розселення і проживання ареалу від сторонніх претендентів (про це зазначав Й. Сташевський).

Сучасний варіант використання слова “опілля” слугує також для наукового аналізу, типізації та кластеризації регіонів, що мають певну (опільську) характеристику ландшафтів. У географічній практиці стосовно використання слова *опілля* історично склалася ситуація, що закріпила три головні його варіанти: а) типові господарські оточення (полями) давніх міст. У такому разі вони отримували додаткову назву за належністю цих земель (опіль) до конкретного міста (Рогатинське Опілля, Львівське Опілля, Володимирське Опілля); б) назва конкретного географічного регіону, де землі такого типу зближувалися територіально і займали великі площі (Опілля, Опілля Мале, Опілля Велике); в) термін для означення ландшафту та критерій для кластеризації природних районів чи груп ландшафтів (опільська група природних районів, опільські ландшафти).

У використанні слова *опілля провідним і регламентаційним є його природне означення*. Згодом слово набуло значення видової характеристики ландшафту. Специфічні риси ландшафтів опільського типу можуть слугувати також критерієм виділення таких ландшафтів та окреслення їхніх меж у разі картографування. Наведемо збірну

характеристику **ландшафтів опільського типу**: це хвилясті та горбисті рівнини (зрідка горбогір'я) з широкими плосковерхими привододільними поверхнями, пологими схилами, перекритими лесоподібними (або іншими) суглинками, на яких сформувались чорноземи опідзолені та темно-сірі і сірі лісові ґрунти під суходільними луками, широколистяними чи мішаними лісами, що були частково перетворені на сільсько-господарські угіддя.

1. Англо – русский словарь / Сост. Аракин В.Д., Выгодская З.С., Ильина Н.Н.: 2-е изд. – М.: Гос. изд-во иностр. нац. словарей, 1962. – 988 с.
2. Геренчук К.І., Койнов М.М., Цысь П.М. Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1964. – 221 с.
3. Койнов М.М. К вопросу о выделении региональных и типологических ландшафтных единиц на территории Станиславской области // Геогр. сб. – 1957. – Вып. 4. – С. 173–179.
4. Койнов М.М. Орографический почерк огорода Львова // Геогр. сб. – 1963. – Вып. 7. – С. 16–32.
5. Кирчів Р. Із фольклорних регіонів України: Нариси і статті. – Львів, 2002. – С. 27–28.
6. Ляцук Б.Ф. Географічні назви Українських Карпат і прилеглих територій. – К.: ВІОЛ, 1993. – 203 с.
7. Мільков Ф.Н. Словарь-справочник по физической географии. – М.: Гос. изд-во геогр. лит-ры, 1960. – 270 с.
8. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1984. – 653 с.
9. Муха Б. П. Ландшафтна карта Львівської області масштабу 1:200 000 // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр., 2003. – Вип. 29. Ч.1. – С. 58–65 + С. 260.
10. Муха Б.П. Ландшафтная карта. Масштаб 1:1000 000 // Львовская область. Атлас. – М.: ГУГК, 1989. – С.18.
11. Никонов В.А. Ручей – ключ – колодезь – криница – родник // Материалы и исследования по русской диалектологии. Новая серия. – М., 1961. – С. 22.
12. Природа Івано-Франківської області / За ред. К.І. Геренчука. – Львів: Вища школа, 1973. – 159 с.
13. Природа Львівської області / За ред. К.І. Геренчука. – Львів: Вища школа, 1972. – 151 с.
14. Рудницький С. Знадоби до морфології подільського сточища Дністра // Зб. матем.-природописно-лікарської секції НТШ. – 1913. – Т. 13. – 310 с.
15. Словарь общегеографических терминов / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1976. – Т. 2. – 394 с.
16. Українська радянська енциклопедія. – К.: Головна редакція Укр. рад. енциклопедії, 1982. – Т. 8. – 527 с.
17. Українсько-німецький словник / Склали Зенон Кузеля і Ярослав Рудницький при співпраці Карла Г. Маєра. – Ляйпціг: Отто Гаррасовіц, 1943. – 1494 с.
18. Цысь П.Н. О физико-географическом районировании и ландшафтном картировании западных областей Украинской ССР // Геогр. сб. – 1957. – Вып. 4. – С. 163–172.
19. Шаблій О.І., Муха Б.П. та ін. Географія. Львівська область: Навч.-метод. посібн. для 6-9 класу. – Львів: Пролог, 1998. – 96 с.
20. Янко М.Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР. – К.: Рад. школа, 1973. – 180 с.
21. Staszewski J. Słownik Geograficzny. – Warszawa, 1959.

“OPILLYA” – WORD, TOPONYMY AND TERM

B. Mukha

*Ivan Franko National University of Lviv,
Doroshenko Str., 41, UA – 79000, Ukraine*

The semantic and onomastologic interpretations of toponymy Opillya are proposed and the contemporary tendency of its use as well. Area of toponymy's distribution is used, as an argument of word's ancient forming for description (a geographical characteristic) of an area, which was a reason for toponymy's transformation into geographical term. The landscape-typology meaning of the word is underlined.

Key words: Opillya, region, use, forest-steppe, landscape.

Стаття надійшла до редакції 10.06.2004

Прийнята до друку 17.06.2004